

שני פרקים בגיאוגרפיה וישובית של ארץ-ישראל

א. קווים לבאר-שבע בתקופה התורנית

ה' החדש של העיר והמחוז

1900 לא היו בבאר שבע יותר מכתריסר בארות מתוקנות. ח'אן לשיירות. שלוש בארות נוקו 1897, ולדין הורכבו סאקיות ע"י שיח' בדווי משבט העזאזמה. שיח' זה מכר את מי הבארות ממשלתי תורכי, נכלא, ורק לאחר ששילם לשלטונות את דמי הרשיון הוצא לחופשי והפך לבעל מי השתייה והשקאת עדרי הבדווים.

יבנה בשנת 1898 והוחכר לנוצרי מעזה. ב-1899 תוכננה טחנת קמח ובנייתו של מלך פרטי ע"י נ. ואילו שנה לאחר מכן החלו התורכים בהנחת היסודות לבנייתה המחודשת של באר-שבע דרנית. פרשת ניסיונות השלטונות של השלטונות התורכיים על בדווי מרחב באר-שבע נדונה ותמידים במשך עשרות שנים. ריכוזם היחסי של מקורות המים בבארות הרדודות נחל באר-שבע לים אלימים ולהתנגשויות בין שבטי העזאזמה, התיאהא, התראבין והגיבאראת, אשר תחומי לבו במרחב באר-שבע. בשנת 1890 חל מפנה בשלטון התורכי בנגב: אותה שנה עלה רוסתום ניס-עונשין תורכי על הנגב כדי לבלום את שיח'י הבדווים ולהענישם על מלחמותיהם הפנימיות ד שלהם. פעולה צבאית זו הוכתרה בהצלחה ניכרת. מאז ואילך החלו השלטונות התורכיים ליתן ב: ולהקדיש תשומת לב מיוחדת לשבטיו. לפיכך החליט המימשל התורכי בשנת 1900 להפריד את ממחוז עזה ולהעניק להם מחוז נפרד, שהקמתו הצריכה מיסוד מרכז מנהלי נפרד. הגורמים וליכו לביצוע החלטה זו היו כדלקמן: ראשית, הצורך לבלום את פשיטות הבדווים לעבר שיפולי השפלה והשלטת החוק בנגב הצפוני-מרכזי. שנית, ייצוב השלטון התורכי בנגב עצמו ע"י הגבלת ות והעברתם ההדרגתית של הבדווים לחקלאות — הן מפאת הצורך בהעלאת היוקרה התורכית ים ובעיקר — כדי לשפר את מעמד התורכים לקראת המו"מ לקביעת גבולות סיני³. שלישית, ומיצוי מירבי של מיסי מחוז עזה, שגבייתם היתה נחשלת⁴. שני הגורמים הראשונים — הצורך זק מנהלי פנימי לשם הפגנת כוח לצרכים מדיניים חיצוניים — עלו בחשיבותם ככל שהמתיחות גדלה והלכה ערב מלחמת העולם הראשונה.

המיקום הנפרד במיקום התל

1 התורכיים נחרו בבאר-שבע⁵ כמרכז למחוזם החדש לאו דווקא מטעמי עברה ההיסטורי, אלא ראה להם כיתרונות הבאים: (א) עושרו היחסי של נחל באר-שבע בכיסי מי תהום רדודים. (ב) גראפית לסלילת דרכים לעבר עזה בצפון-מערב וחברון בצפון. ליד האתר שנבחר נפגשו גם שתי ז: אורחא דחלוצה, שהמשיכה לסיני ב"דרך שור" המקראית, ונתיב הלימס, שהוליך מזרחה הר. (ג) מעבר נוה בתוך הנחל עצמו, שהוא שטוח וצר יחסית בסביבות האתר שנבחר, לעומת : והתול ליד חל באר-שבע. (ד) מיקומו של האתר שנבחר נראה כמתאים למרכז של נווים חמת יתרונו בעורפו החקלאי הסמוך. (ה) מבחינה גיאואקולוגית היווה האתר נקודת מפגש לי יהדה, צפון הנגב ורצועת החוף. (ו) למיקומו של האתר נודעה חשיבות כצומת אתנוגראפי

ז' העיר עד למלחמת העולם הראשונה

יניו הראשונות קשורות בשמו של הקאימקאם אסמאעיל ביי, אשר נטע מספר אוהלים בקרבת רומאי. תיכונן העיר החדשה בוצע ע"י מהנדסים גרמניים, שעבדו בשירות הממשלה התורכית. התחום העירוני לחלקים שווים ולרחובות ישרים ומקבילים זה לזה, שיצרו משבצות בנות 3600

מ"ר (60 × 60). הרחוב הראשי נועד לחתוך את העיר מדרום-מזרח לצפון-מערב לשני חלקים כמעט שווים, והוא קוטש בשדרת עצים, ובקרבתו מוקמו מיבנה המינהל והציבור. מביניהם יש להזכיר את בית העירייה, שהפך להלן למעון למימשל האזרחי; בית המשטרה, המסגד, בית הדואר והטלגרף, בית המשפט; וביה"ס המרכזי החקלאי לבדווים, שתוכנן וניבנה כדריקומחי. מרבית המיבנים הללו עמדו על תילם עד שנת 1909 ביזמתו של הקאיימקאם אציף-ביי. זה האחרון הקים גם מיבנה מיוחד לאספקת מים ע"י באר א-נשל, הגדולה בבארות באר-שבע, וממנה הועלו המים במשאבה מוטורית לבריכת אגירה והוזרמו לבתי העיר. כן הקים אציף-ביי טחנת קמח ומחסני אגירה.

בתי העיר ניבנו ברובם מאבנים מסותתות, שהועברו משטחי החורבות שמשביב לעיר. כמו כן נחמסו כדעצת השלטונות חומרי בנייה משרידיה של חלוצה. כך, למשל, נבנה המסגד הגדול ע"י החורכים מאבנים, שהועברו בחלקן מחורבות חלוצה. חומרי בנייה הובאו גם מהרי חברון. כדי למשוך את הבדווים ולשתפם ביצירת המרכז החדש הרכיבו השלטונות התורכיים שתי מוצצות: האחת — להנהלת המחוז, והשנייה — למינהלת העיר. חברי המוצצות מונו מקרב השייחיים ובאי-כוח חמשת השבטים העיקריים שבנגב, וכן מונו מקרבם ראש העיר וגובי המסים. השלטונות קנו כ-1000 דונאם משבט המוחמדן והעניקום כשי למועצה העירונית, כדי שזו תמכרן למתיישבים, שבאו מעזה, מג'דל, חברון וירושלים⁶. במבצע זה רצו התורכים להשיג מספר מטרוס; משיכת גורמים עירוניים-מסחריים לבאר-שבע כשיווי משקל דמוגרפי לבדווים, העלאת מספר האוכלוסין העירוניים ע"י מכירת קרקעות בחנאים כספיים נוחים והגברת הביטחון בדרכים שהולכנו לעיר. מאחר שהעירייה מכרה שטחי קרקע גדולים יחסית (לא פחות מדונאם אחד לכל מתיישב), נותרו חלקות פנויות בין בתי המגורים, וניתן היה לנצלם לגינות ולמזרקות, תופעות שהיו בבחינת מותרות בערים הערביות האחרות. אולם דא עקא, שחיכנון באר-שבע התורכית לקה בכמה מגבלות יסודיות: לעומת הנחיות הכללית שביכולת ההתמצאות הקלה ברחובות העיר עקב תבניתם המצטלבת, לא התחשבה הבנייה בטופוגרפיה המקומית, שכן הרחובות נסללו כשהם עולים ומשתפלים קלות ולסירוגין, ועובדה זו הקשתה על התקנת רשתות מים וביוב וכן על התעבורה הפנימית בחורף. החיכנון והבינוי אף לא התחשבו בנתוני האקלים, שכן המיכנים הוקמו, על חיותותיהם, ללא כל שיטה ותבנית אחידה. ולאחרונה: חומרי הבינוי — האבנים ("דבש") והטיט — התפזרו במהירות והסתדקו בנקל בתנאי מישרע הטמפרטורות היומיי.

קצב התפתחותה של באר-שבע היה איטי ביותר. בשנת 1902 נאמדו חושביה רק כ-300 נפש⁷. שנה לאחר מכן נמצאו בעיר לא יותר מ-38 בתי מגורים גמורים ו-12 נוספים, שהיו בתהליכי בנייה. רחובה היחיד של העיר מנה 12 הנויות למימכר מזונות, כלי עץ, פריטי ברזל וסחורות בד; ואילו דירות המגורים הושכרו או שנוצלו בחלקן לשם אגירת התבואות שנאספו ע"י הבדווים במגמה לשלחן לעזה⁸. בשנת 1908, עם פרוץ מהפכת "התורכים הצעירים", נותר מעמדה של באר-שבע קאמיקאמיה כמקדם. בשנת 1911 קודם מעמדה של העיר, וסגן המותצרף קבע בה את מושבו. קידום זה נבע מהגידול הדמוגרפי המוחלט, שעלה באותה שנה על 800 נפש⁹. בשנת 1912 פעלו כבר בבאר-שבע למעלה מ-50 חנויות, אך ניכר בה מחסור רציני בבעלי מלאכה. עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה לא חלה למעשה התפתחות משמעותית נוספת בבאר-שבע.

ערב מלחמת העולם הראשונה נועדה באר-שבע לשמש כבסיס לגויסטי מרכזי וכיעד מוצא לצבאות התורכיים-גרמניים בהתקפתם על תעלת סואץ. לפיכך הוסיפו השלטונות התורכיים מיבנים חדשים והאירו אותם באמצעות גנראטור, שהובא במיוחד לעיר. כן פתחו בית מרחץ לציבור, הקימו בית חרושת פירמיטיבי לייצור קרח והתקינו מכונת דפוס בעיר, שהדפיסה מספר גיליונות של עיתון מקומי מצוייר בשם "צ'ול" (מידבר). מטעמים צבאיים מובהקים הניחו התורכים קו מסילת ברזל צרה מתחנת נחל-שורק (ואדי סראר) לעבר באר-שבע וניצנה (עוג'א אל-חפיר). תוואי זה נבחר במגמה למנוע הפגזות ימיות מצד הארטילריה של ציי בנות הברית. כן סללו השלטונות התורכיים דרכים (ללא ציפוי אספלט) בין באר-שבע לחברון ובין באר-שבע לעוג'א אל-חפיר. בניין ביה"ס העירוני הרחב ותיפקד כבית חולים צבאי. ולבסוף — ניטעו חורשות סביב העיר, ובנייהן חורשת האויקליפטוסים בדרום-מזרח.

4. הקרב על באר-שבע

ביתוח מסעי המלחמה הבריטיים בא"י מונה הגנרל אוויול¹⁰ ארבע סיבות למגמת לכידתה של באר-שבע: (א) בהירתה כבסיס תורכי מרכזי למתקפה על תעלת-סואץ; (ב) כישלון שחי ההתקפות הבריטיות על

זה המבוצרת; (ג) הטקטיקה, שננקטה לאיגוף עזה, הצריכה את כיבוש באר-שבע; (ד) הערכת מקורות המים באר-שבע כפתרון חלקי לבעיות הלוגיסטיות. הערכה זו התבדתה לאחר כיבוש העיר.

לאחר מפלות הבריטים בקרב עזה בחודשי מארס-אפריל 1917, מונה הגנרל אלנבי למפקד הגייסות הבריטיים (יולי 1917). הלה שקל את אפשרות כיבושה של באר-שבע בהנחה שללא העיר ייבצר ממנו ללכוד את עזה. על סמך שיקול זה האריך את מסילת הברזל הזופית בסיני עד לידר אל-בלח', וההנדסה הצבאית זקמה גשר מעל ואדי שלאח. התורכים התמקדו בביצור הדרך עזה-באר-שבע וריכזו כוחותיהם בתל אבר-זוריירה. כמו כן ביצרו את באר-שבע מצפונה ומדרומה והזניחו את אגפה המזרחי והדרום-מזרחי, משום שלא נפו הבקעת אויב אפשרית באותה גזרה.

באוקטובר 1917 נפתחה המיתקפה הבריטית, שכוונה לכיבוש העיר: תוך פעולת הסחה ארטילרית משולבת מהיבשה והים לעבר עזה, הגיעו יחידות החלוץ הבריטיות לאל-בקאר ב-30 באוקטובר. התורכים הניחו, כי פעולות ההטרדה מדרום לבאר-שבע הן בגדר הסחה מהמאמץ הבריטי העיקרי, שנועד, לדידם, לעבר עזה. למעשה, תימרו הבריטים באיגוף עמוק מדרום וממזרח לבאר-שבע¹¹. קשה לשפוט באיזו מידה חשו התורכים באיגוף זה. מכל מקום, הגנרל עצמת¹² תיגבר את האגף המזרחי בהציבו פלוגת פרשים וצוותות של מכוונות ירייה בתל באר-שבע. בעת ובעונה אחת נשלחה פלוגת פרשים נוספת דרומית-מערבית מהעיר, כדי לחלוש על מבוא אורחא-דחלוצה. גדוד הפרשים התורכי השלישי, בפיקודו של אסד-ביי, הצטווה להיערך במישלט צפוני-מזרחית מהעיר עצמה, כדי לחלוש על דרך חברון ולמנוע ניתוקה של באר-שבע מפאתי צפון. דו"חות המחייבין, ששוגרו ע"י הגנרל עצמת למפקד הגרמני, קרס פון-קרסנשטיין, אודות היחידות הבריטיות, העלות על העיר מצד דרום-מזרח — נתקבלו באי-תשומת לב¹³. לפיכך נאלץ המפקד התורכי לנצל את כל כוח העתודה שלו ולפרסו בגיזרה הדרום-מערבית, תוך-דילול האגף המזרחי. ב-30 באוקטובר שטפו הפרשים האוסטרליים את תל באר-שבע, ולמחרת — ב-31 באוקטובר — הצליחו לפרוץ לעיר עצמה מצד מזרח ולכבושה לפני שהיה סיפק בידי התורכים לחבל בבירות המים העירוניות.

הלקח הגיאוגרפי של המערכה היה, כי לא ניתן להגן על העיר עצמה, בעוד שערכה בתור בסיס צבאי היה דל מחמת המחסור במים. לפיכך נאלצו גם היחידות הבריטיות לעזוב את העיר מקץ ימים ספורים.

*

לסיכום תולדותיה של באר-שבע בתקופה התורכית ייאמר, כי צמיחתה הדמוגרפית והכלכלית של העיררה התנהלה בעצלתיהם, והערך הלוגיסטי והאסטרטגי, שיוחס לה ערב מלחמת העולם הראשונה, היה מוגזם לאין שיעור.

הערות

1. אין שרידים כיום ממיכנים אלה.
2. השוה: שמעוני, י' — ערביי א"י (ת"א, תש"ז), ע"ע 148-152.
3. השוה ל: מרקס ע' — החברה הבודות בנגב (ת"א, 1974), ע"ע 34-35.
4. אל-עארף, עארף, תולדות באר-שבע ושבתיה (תרגום: ת"א, תרצ"ו), ע' 26.
5. שט, ע' 24: הבינונים העבירו את העיר מהתל לחוסם שוק הבהמות המנדטורי, ואילו התורכים חידשו את העיר במקום בית הקברות הרומאי.
6. מתוך 13 משפחות המחייבים הראשונות הייתה גם משפחה אחת נוצריה (בוטרוס).
7. אל-עארף, עארף, שט, עמ' 27.
8. כנ"ל.
9. כנ"ל.
10. חייול, א"פ, מסעי מלחמה בא"י (ת"א, 1951), ע"ע 100-110.
11. אל-עארף, עארף, שט, ע"ע 213-214. יחסי הכוחות, להערכתו, היו כדלקמן: בעלות הברית — 95,000, חייל ובחוכם 15,000 פרש; התורכים — 40,000 חייל ובחוכם 7,000 פרש.
12. מי שהיה להלן נשיא תורכיה: עצמת אינונו.
13. אל-עארף, עארף, שט, עמ' 216.